

על ספר "עלילות דברים"

(למאמר: "היכן נתחבר ספר 'עלילות דברים' ?"; 'עלי-ספר, ג', תשל"ו)

מאת

יעקב י. שכטר

במאמרו זה מנסה המחבר להוכיח, בשיטת ווייס ודכוותיה, וכנגד גרץ ודעימיה, שרק על רקע איטלקי אפשר להבין את מהותו של הספר. למרות שלאחרונה נתברר שההכללה הרחבה של ווייס בנוגע לחיבורו, על דבר בערותה ופיגורה של השכלת יהודי אשכנז, היתה פשוטה ושטחית מדי¹, חושבני כי אכן צודקים המאתרים מקומו של ספר זה באיטליה דוקא.

בנוגע למנהגים השונים שהותקפו בהריפות ע"י מחבר הספר "עלילות דברים", צודק תא-שמע בהסתייגותו ש"חלק מן המנהגים האלה אכן נהג בספרד". נכון הדבר שמקורות ספרדיים מזכירים מנהגי כפרות, תשליך ונענוע וגוף בתפילה ובלימוד, אך צודקים דבריו שהמנהגים האלו היו הרבה יותר נפוצים ומקובלים בקהילות אשכנז. מאלפת הערתו של אותו מומחה בהשוואת מנהגים, רבנו אברהם ב"ר נתן הירחי מפרובנס, מחבר ספר המנהיג, שבילה זמן בספרד וכתב: "ומצאתי במדרש חייב אדם לנענע את עצמו בתפלה על שם שנאמר 'כל עצמותי תאמרנה ה' מל' כמוך', וכן מנהג רבני צרפת וחסידיה"². למרות היותו בקי במנהגי ספרד, ציטט אך ורק מקורות צרפתיים למנהג הזה³. מקורות אחרים מדגישים את האופי האשכנזי המיוחד של שני מנהגים נוספים שהותקפו ע"י מחברנו, בנוגע ליין והבדלה: לשפוך קצת מן היין, ולסוך את העיניים מן היין⁴.

ישנם עוד מנהגים שאין תא-שמע עוסק בהם, וגם המה מעידים על סביבה אשכנזית: א) "אשה כי תזריע וילדה זכר או נקבה כולם אחווי חרב יושבים ללחום את מושל בכסילים לחומי רשף וקטב מרירי בסכלותם יכרו עליהם חברים לאחוז בכנפות הבית קו יסוב בחק

- 1 ראה א. ה. וייס, דור דור ודורשיו, ה' (ברלין, תרפ"ד), עמ' 288: "... לא היו רבני אשכנז בעלי ברית לאנשי ההשכלה כי ההשכלה בעיניהם חטאת, והחכמה דרך לכפירה". בניגוד לזה ראה מאמרו המאלף של א. קופפר, לדמותה התרבותית של יהדות אשכנז וחכמה במאות יד-טו, (תרביץ, מ"ב), עמ' 113 ואילך, תשל"ג, וראה גם ח. ה. בן-ששון, *Jewish-Christian Disputation in the Setting of Humanism and Reformation in the German Empire* (Harvard Theological Review, 59), 1966;
- 2 ספר המנהיג, דיני תפלה, ס' מ"ו. מהדורה י. רפאל (ירושלים, תשל"ח), א', עמ' פ"ה.
- 3 על דרכו של בעל המנהיג בהשוואת מנהגים שונים, ראה דברי מורי י. טברסקי, *Rabad of Posquieres* (Cambridge, 1962) עמ' 240 ואילך, וגם הדיסרטציה של ד. ספטימוס, *Meir Abulafia and the Maimonidean Controversy of the Thirteenth Century* (Harvard University), October, 1975, 40f.
- 4 אוצר נחמד ד', עמ' 188. ראה מקורות אשכנזיים שצויינו ע"י י. טרכטנברג, *Jewish Magic and Superstition*, New York, 1970 עמ' 68-167, ועמ' 300, הע' 23; שם, עמ' 195, ועמ' 304, הע' 4. ראה גם ח. ז. צימלס, *Ashkenazim and Sephardim*, London, 1958 עמ' 261.

הכסילים יחקקו בכתלים אדם וחוה והבשח עמזם"⁴. שלשה מגהגים נרמזים בקטע הזה: א. לשים חרבות ליד היולדת; ב. לצייר עיגול סביבה; ג. לחקוק צורת אדם וחוה על הקיר. יהודי אשכנז שמרו על כל שלשת המנהגים האלו. כמה מאירה הצהרתו של איטלקי דוקא, בן דורו של מחברנו, אליהו בחור (1468—1549): "אך מנהג פשוט בינינו האשכנזים שעושים עגול סביב כותלי החדר ששוכבת בו היולדת עם נתר או גחלים וכותבין בכל כותל אדם וחוה"⁵.

ב) "ופקדת כל אדם יפקד אליהם לא ה' שלחנו להוציא ציץ להשליך אחר גו" (פרוש: "אחר קבורת המת תולשים עשבים ומשליחים אחרי גום")⁶.

ג) "בני יעקב באו אל החללים ואל מקום קבורת אבותיהם דורשים אל המתים מעיר לעיר וממלכה ויתפללו אל המקום הזה"⁷.

גם אלה נזכרים במיוחד במקורות אשכנזיים⁸, למרות מה שהיתה התנגדות למנהג השלישי גם בתוך הקהלה האשכנזית⁹.

בנוגע לסוג הפלפול בו דן מחברנו, אומר תא-שמע שהוא מתיחס "דוקא כנגד הפלפול האשכנזי", אולם אינו מרחיב את הדיבור על זה. כדאי לצטט הערתו של ח. ז. דימיטרובסקי, המדגיש את הרקע האשכנזי המיוחד של פרט אחד בתיאורו של מחברנו בנוגע לפלפול. תוך הביקורת החריפה שהוא מותח נגד הפלפול, כותב מחברנו ש"המקרא והתלמוד מונחים בארון. אין דורש ואין מבקש להם, אך העוסק בפלפול הוא הקדוש"¹⁰. דימיטרובסקי מציע להבין דברים אלו כפשוטם, ולראות בהם הד לאופן הלימוד בישיבה האיטלקית של מהר"י מינץ, כפי שתאר אותו תלמידו ר' אליהו קפסלי: "וזהו הנקרא פלפול הישיבה והיה מפלפל

4 אוצר נחמד ד', עמ' 189, והפירוש, עמ' 204.

5 ספר התשבי (הוראדנא, תקס"ה), עמ' ל"ג, ע"ב. ראה גם ר' חיים ב"ר בצלאל, ספר החיים, ספר ב', פרק ח': "וכן המנהג לעיגול את החיות בעת לידתם אחר שהם שוכבים על המיטה כדי שלא ישלוט בהם רוחין ולילין". ראה גם טרכטנברג Jewish Magic and Superstition, N.Y., 1970, עמ' 169, 81—280, הע' 51. מקורות נוספים צוייניו ע"י ח. פאלאק, Jewish Folkways in Germanic Lands, Cambridge, 1971, עמ' 18 ועמ' 212, הע' 22. וע"ע שם בעמ' 16 ועמ' 212, הע' 11, שמביא דברי בעל ספר "יוסף אומץ" (פראנקפורט, תרפ"ח), עמ' 351: "ובחיה ראיתי נודגות לדקדק שלוקחות סכין בידן כשהולכות בחדרי הבית ביחידות בסוף ימי לידתן".

6 אוצר נחמד, שם, ובפירוש, עמ' 204.

7 שם.

8 ראה טרכטנברג הנ"ל, עמ' 178, והמקורות שהביא בעמ' 301, הערה 53 (בציון לתשב"ץ צ"ל תמ"ט ולא תמ"ז). על המנהג להתפלל על קברי אבות באשכנז בתקופה יותר מאוחרת, ראה פאלאק הנ"ל, עמ' 47—48 ובהערות שם.

9 ע' שו"ת מהר"ם מרוטנברג (לבוב, תר"ך) ס' קס"ד בשם ר' חיים פלטיאל, בן דורו של מהר"ם. בנוגע למנהג אשר מחברנו מביא בראש עמ' 189 ("בעת ההיא וידום השמש וירח עמד ושם ראיתי את ישראל נפוצים על ההרים ירקדו כאילים וככבי השמים וכסליהם ישלחו כצאן אויליהם כשעירים ירקדו שם") מנאר תא-שמע שזה "הירקוד כנגד הלבנה בשעת קידושה". למרות שאינני בטוח למה כוונת בעל ספר "עלילות דברים", מסופקני אם הכוונה לקידוש הלבנה, כי הוא מקדים את דבריו במלים: "בעת ההיא . . .", ועל יסוד תוכן דבריו נראה שמתכוון להג הסוכות, וידוע שאין מקדישין את הלבנה אחרי ט"ו בחודש. אולי הכוונה פה לאיזה מנהג מיוחד לסוכות? [השגה זו צודקת. אולי הכוונה למנהג בדיקת הצל לאור הירח בליל תשענא רבה. ראה: י. ד. וילהלם, סדרי תיקונים, עליי עין לכבוד ש. ז. שוקן, תש"ח—תשי"ב. — העורך].

10 אוצר נחמד ד', עמ' 183.

כל א' (מבן) [עם בן] זוגו... והפלפול היה נעשה מבחוח, רצוני מבלתי שיפתחו ספר כי היתה ההלכה שגורה בפני הכל, לא היה שם אתם בלתי גמרת הרב...¹¹. ברור איפוא שהמקרא והתלמוד היו באמת מונחין בארון, פשוטו כמשמעו, מפני שבכלל לא הביטו בספרים אלו¹².

- 11 סדר אליהו זוטא, ירושלים, תשל"ז, עמ' 246.
- 12 ת. ז. דימיטרובסקי, על דרך הפלפול (ספר היובל לכבוד שלום בארון), תשל"ה, עמ' ק"כ, הע' 44. ראה מ. שולוואס, "Ashkenazic Jewry in Italy" (YIVO Annual of Jewish Social Science, 7), 1952, עמ' 120, ושם תמצא פירוש מענין למלה "מבחוח".
- J. L. Bato, "L'immigrazione degli Ebrei tedeschi in Italia dal Trecento al Cinquecento" (Scritti in Memoria di Sally Mayer), 1956, עמ' 34—19 (ראה תמצית המאמר בעברית, שם, עמ' 20—219).